

AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS HATÁSA A DÉLVIDÉKI MAGYAROK TÁRSADALOMSZERKEZETÉRE

A. SAJTI ENIKŐ

Mint ismeretes, a történelmi Magyarország területéből a trianoni békeszerződéssel a Szerb–Horvát–Szlovén (SzHSz) Királysághoz – Horvát–Szlavónország nélkül – 20 551 km²-t csatoltak, amelynek 1 509 295 lakosa volt, ebből 30,3% magyar.

Az 1910-es magyar népszámlálás adatai szerint Magyarországnak a későbbi jugoszláv államhoz került délnyugati részén, a hajdani Vas és Zala vármegye területén fekvő Muravidék – *Murántúlnak* (Prekomurje) is nevezett – területén (940 km²) a 91 436 lakos 22,3%-a (20 346 fő) volt magyar, 73,1%-a pedig (66 790 fő) vend (szlovén). A *Muraköz* (795 km²) 93 837 fős lakosságának 91,1%-a volt horvát. Baranya vármegye délkeleti részéből a Duna és a Dráva között elterülő, ún. *baranyai háromszög*, azaz 1213 km² került a délszláv államhoz. E terület lakosságának (50 797 fő) 19,6%-a volt magyar (20 134 fő), 27,5%-a német, 19,6%-a horvát, 11,9%-a pedig szerb. A *Bánát* Jugoszláviához került területén élő 572 771 lakos 43,9%-a volt szerb vagy egyéb szláv, 54,3%-a pedig német, magyar és román nemzetiségű. Az 1910-es magyar népszámlálás szerint a Bánátban 109 343 magyar élt. A magyarság létszáma és lakosságon belüli aránya a *Bácskában* volt a legmagasabb: 697 101 lakosának 41,8%-a volt magyar (291 433 fő), 23,2%-a német. A szerbek és horvátok alkották a népesség 27,5%-át.

Az 1921-es jugoszláv összeírás szerint az SzHSz Királyság 11 984 911 lakosából 467 658 volt magyar, akiknek döntő többsége, 378 107 fő a Vajdaságban élt. (Szerbiában 2532 magyar lakott, Montenegróban 17, Bosznia-Hercegovinában 2557, Dalmáciában 68, Horvátországban 71 928, Szlovéniában pedig 14 429 fő vallotta magát magyarnak.) Az egész jugoszláviai magyarság *több mint a fele* tehát a Bácskában élt.

A *Vajdaságnak* (Vojvodina) az új délszláv államban – az 1849 végétől 1860-ig fennálló szerb autonómiára emlékezve – a Magyarországtól elcsatolt, már említett baranyai részeket, a Bánátot (9344 km²) és a Bácskát (8669 km²) nevezték. (1945 után a Szerémség is a Vajdasághoz, pontosabban a Vajdaság Autonóm Tartományhoz tartozott.) A magyar történeti irodalomban és a köznyelvben használt *Délvidék* a Jugoszláviához csatolt valamennyi, korábban Magyarországhoz tartozó területet jelenti, kivéve Horvátországot. A továbbiakban a fenti értelemben használom a Délvidék, illetve a Vajdaság fogalmát.

*

Az 1931-es népszámlálás nemzetiségi adatait ugyan nem hozták nyilvánosságra, a *Politika* című belgrádi lap 1933. május 16-i száma azonban részadatokat közölt az összeírásból. Észrevesztendő, hogy a jugoszláv impérium 1921 és 1931 között eltelt tíz esztendeje alatt a magyarság összlétszáma 1858 fővel csökkent. Érdekes megjegyezni ugyanakkor, hogy a Vajdaságban, azaz a Baranyában, Bácskában és Bánátban élő magyarság létszáma az 1910-es adatokhoz képest a 420 910 főről 1921-re 378 107 főre, 1931-re pedig 368 646 főre csökkent. A veszteség tehát 52 264 fő volt.¹ E szám azt a 15 074 magyart is magába foglalja, akik 1920 és 1930 között a tengerentúlra, illetve Európa különböző országaiba emigráltak.²

A délszláv királysághoz csatolt területek alapvetően mezőgazdasági jellegűek voltak: döntő részüket jó minőségű szántó képezte, amelyen elsősorban gabonát, ezen belül is főként kukoricát és búzát termeltek, de fontos terméknek számított a kender is. A Délvidék fogalma az első világháború előtt nem alaptalanul fonódott össze a gondtalan jóléttel, a gazdagsággal, a joviális gazdag földesúrral, a magyar nábob képzetével. A nagy délvidéki földbirtokok a Batthyány, a Széchenyi, a Csekolics, a Chotek, a Vojnits, a Dunderski, a Fernbach és a Lelbach családok birtokában voltak, a Habsburgok Frigyes főhercegi ága pedig Baranyában birtokolt két nagy uradalmat. A magyar agrárnépességben belül ugyanakkor igen magas volt a földnélküliek aránya.

Az egyes nemzetiségek társadalmi megoszlására vonatkozóan nincsenek pontos adataink, az elcsatolt területek *egészére* vonatkozóan azonban megbízható adatokkal rendelkezünk. Az 1931-es jugoszláv adatok szerint a mezőgazdaság foglalkoztatta a délvidéki lakosság 71,2%-át, ami lényegében megegyezett az 1910-es magyar népszámlálási adatokkal. A lakosság 15%-a az alapvetően mezőgazdasági jellegű iparban, kisiparban dolgozott, 2,8% pedig közalkalmazott és szabadfoglalkozású volt. A húszas évek elején az ipar mindössze 12 000 főt foglalkoztatott. A kendergyárak például 1000 főt, a téglagyárak 8000 főt, a gőzmalmok és selyemfonodák 700-700 főt alkalmaztak. Az építőiparban, a vasútépítkezéseken és az ármentesítési vállalatoknál to-

vábbi 1200 alkalmazott dolgozott. Önálló iparosként 44 705-en, önálló kereskedőként 14 472-en tevékenykedtek.

A köztisztviselők számára csak következtetni tudunk. Az Országos Menedéktügyi Hivatal kimutatása szerint az 1918 és 1924 között az SzHSz Királyságból Magyarországra menekült, optált, kiutasított 44 903 személy közül 8511 főt tett ki a köztisztviselők száma, a többiek főként tanárok, tanítók, földbirtokosok, szellemi szabadfoglalkozásúak és magántisztviselők voltak, azaz szinte kizárólag a középosztály soraiból kerültek ki. Ismerjük az elemi iskolák magyar tanítóinak létszámát is. Az impériumváltás előtt 1832-en voltak, 1923-ban mindössze 650-en maradtak.³ Sajnos a délvidéki magyar középiskolai tanárookra vonatkozóan nincsenek ilyen pontos adataink.

A kisebbségbe került délvidéki magyar agrártársadalom szerkezetére nem elsősorban a gazdasági folyamatok gyakoroltak hatást, hanem a jugoszláv állam által beindított, a földtulajdonviszonyokat átalakítani és egységesíteni szándékozó agrárreform. Az 1918 utáni jugoszláv agrárreform elsősorban a nagybirtokok nemzetiségi struktúráját és nagyságát változtatta meg alapvetően, de nem teremtett erős magyar középbirtokos réteget, s konzerválta a magyar kisbirtokos (0–10 kat. h.) és föld nélküli agrárnépességet. Fontos utalnunk arra is, hogy gazdasági megfontolások miatt jelentősen lecsökkentették az agrárreform hatálya alá eső földterület nagyságát. Eredetileg 942 969 kat. h. (542 646 ha), azaz 410 darab száz kat. h. feletti birtok esett volna a Vajdaságban az agrárreform hatálya alá. Ennek 42,55%-a községi birtok, 39,86%-a magántulajdon, 8,3%-a pedig a különböző egyházaké volt. A többi birtokot 4–1%-os arányban a magyar állam, a városok, a bankok és alapítványok birtokolták. Az eredetileg az agrárreform hatálya alá eső magánbirtok területének 48,62%-a volt magyar birtokosok kezén, 21,67%-át németek, 8,39%-át szerbek, 7,76%-át zsidók, a többi olaszok (6,87%), horvátok (6,63%) és románok (0,06%) birtokolták. Ebből végül is 336 886 kat. holdat (193 854 ha) osztottak szét, az eredetileg rendelkezésre álló terület mindössze 35,8%-át. A többi az eredeti birtokosok kezén maradt. A Bánátban a magyar parasztság 60%-a lett volna jogosult a földosztásra, a Bácskában pedig az 57 631 földnélküli 41,41%-a (23 863 fő) volt magyar. A földnélküliek mellett a rendeletek alapján az 1–10 kat. holddal rendelkező parasztgazdaságok is igényelhetek volna földet. A Bácskában eme birtokkategóriába tartozó gazdaságok tulajdonosainak 35,26%-a volt magyar.

Ha az agrárreformnak a magyar birtokviszonyokra gyakorolt hatását szeretnénk összefoglalni, a következő főbb adatokat érdemes felidézni. A nem szláv igényjogosultak, köztük a magyarok, egyáltalán nem kaptak földet. Jugoszlávia mintegy 14 millió hektár megművelhető területéből a meglehetősen elhúzódozó agrárreform során tulajdonost cserélt 2,5 millió hektár, a megművelt terület 17,8%-a. Boszniában osztották ki a legtöbb területet, 1 286 227 hektárt,

Macedóniában és Kosovóban 593 117 hektárt, az egykori Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területeken pedig összesen 555 137 hektárt osztottak szét. Az agrárreform hatálya alá eső 369 birtok közül 142 osztrák, 126 magyar, 50 olasz, 8 csehszlovák, 4 román, 3 német, 17 pedig egyéb állampolgárságú birtokos tulajdonát képezte, azaz a 369-ből 310 birtok volt külföldi állampolgárságú birtokokosok kezében. A magyar optánsok birtokaik 71,25%-át vesztették el (90 062 ha), a jugoszláv állampolgárságot választó magyar birtokosok pedig birtokaik 38,6%-át (20 622 ha). Összesen tehát 110 684 hektár, korábban magyar tulajdonban lévő földet osztottak ki, ami azt jelenti, hogy az agrárreform során összesen kiosztott földterület 4,4%-a volt ezt megelőzően magyar birtokosok kezén.⁴

A reform körébe bevont birtokok között voltak – hogy csak néhány, a magyar történelemből jól ismert névre utaljunk – a Batthyány, a Majláth, a Khuen-Héderváry grófi családok több tagjának szlavóniai birtokai. A Bánát legnagyobb földbirtokosának Csekonics András számított 32 272 kat. holddal, míg Léderer Arthur a maga 6210 kat. holdjával csak Versec (12 656 kat. h.) és Nagyikinda (8723 kat. h.) városok után következett. A két Karácsonyi fivér, Andor és Eugén egyenként 5986, illetve 5359 holddal rendelkezett. Habsburg Frigyes főherceg 110 ezer hektáros baranyai, bellyei birtoka mellett, amelyet teljes egészében államosítottak, szinte eltörpült a Bácska legnagyobb földbirtokosának számító Szabadka város 33 042 kat. h. birtoka, avagy Chotek Rudolf csaknem 21 000 kat. holdja. Bácska harmadik és negyedik legnagyobb birtokosa a kalocsai érsekség és Zenta városa volt 15 296, illetve 12 001 kat. holddal, ötödik legnagyobb birtokosként pedig Széchenyi Máriát tartották számon – birtokának nagysága 10 439 kat. holdat tett ki. Dunderski Gedeon, ugyancsak a Bácskában, 7010 kat. holddal rendelkezett a földreform előtt. A Muravidék legnagyobb földbirtokosa Esterházy Miklós volt, a birtok nagysága csaknem elérte a 16 ezer kat. holdat. A Muravidéken a Batthyány család hat tagja birtokolt 200 és 1000 hold közötti gazdaságot, míg Szapáry László 8169 kat. holddal, Zichy Mária pedig ennél valamivel nagyobb területtel, 8904 kat. holddal rendelkezett.

Mint már utaltunk rá, a földreform hatálya alá eső terület nagysága abban az értelemben is változott, hogy a tulajdonos melyik állam, az SzHSz Királyság avagy Magyarország javára optált. Sajnos az előbb felsorolt birtokosok közül nem tudjuk mindegyikről, miként döntött az állampolgárság megválasztásakor, úgy tűnik azonban, hogy közülük csak néhányan választották a jugoszláv állampolgárságot. Biztosan tudjuk, hogy a jugoszláv állam javára optált Szapáry László, Zichy Mária, Dunderski Gedeon és Léderer Arthur. A többiek, Habsburg Frigyeset kivéve, aki osztrák állampolgár lett, a magyar állampolgárságot választották.

Nem feladatunk a jugoszláv agrárreform részletes elemzése, a Délvidék etnikai összetételének alakulása szempontjából mégis említést érdemel, hogy a földreform során földhöz juttatott 518 000 parasztcsalád közül 43 500 család volt összesen szerb, montenegrói, vagy – elenyésző számban – szlovén és horvát telepes. Közülük egyes adatok szerint 6175, más adatok szerint pedig 6912 családot telepítettek a Bácskába, Baranyába 235-öt, a Bánátba 8384, a Mura-vidékre pedig 45 családot. Ha a bácskai telepesek magasabb adatát fogadjuk el hitelesnek, akkor a Délvidékre betelepített szláv telepesek, az ún. külső kolonista családok száma 15 576 volt, ami azt jelenti, hogy az összes telepes család 35,8%-át telepítették le a Délvidékre.⁵

Az agrárreform utáni magyar földbirtokstruktúra egy 1938-ban, tehát már a reform lezárulása után készített jugoszláv felmérés alapján a következőképpen alakult a Vajdaságban (az adatok tehát Bácska, Bánát, Baranya és a Szerémség területére vonatkoznak): az összes megművelt föld 14,13%-a volt magyar kézen, ami az egyes területeken korántsem egyformán oszlott meg. A Bánátban ez az arány 8,25, a Bácskában 22,89, Baranyában 19, a Szerémségben pedig, ahol egyébként is elenyésző számú magyar élt, 1,86% volt. A szlávok a vajdasági megművelt föld 52%-át birtokolták, a németek és a többi kisebbség pedig annak összesen 33,4%-át.⁶

A magyarok kezén maradt birtokok struktúrájára vonatkozóan sajnos nincsenek megbízható adataink, annyi azonban az eddig leírtak alapján is nyilvánvaló, hogy a több mint tíz esztendeig elhúzódó jugoszláv agrárreform az adott földterület újraelosztására koncentrált, amely *nem indukált modernizációs folyamatokat a mezőgazdaságban*. A tulajdonviszonyoknak a kisbirtokok irányába történő elmozdításával jelentősen legyengítették a magyar úribirtokos réteget, a magyarság mezőgazdaságban dolgozó paraszti és föld nélküli rétegei viszont semmit nem nyertek a reform során. Egyrészt – az optálások következtében – eleve jelentősen lecsökkent a 100 hektárnál nagyobb földdel rendelkező magyar birtokosok létszáma, másrészt a helyben maradt birtokos réteg, mint láttuk, birtokai majd 40%-át veszítette el. Gazdasági helyzetüket nehezítette, hogy a megváltás igen elhúzódó folyamat volt, a magyar állampolgárok kártalanítása pedig hosszas pereskedés után sem rendeződött megnyugtatóan.

*

A délvidéki magyar kisebbségi társadalom elitje azonban a legnagyobb veszteséget a kiutasítások, az optálások és az áttelepülések, tehát az *erőszakos vagy kevésbé erőszakos, de mindenképpen kényszer hatása alatt bekövetkező politikai beavatkozások* révén szenvedte el. Nemcsak a vesztes államokkal kötött békeszerződések tartalmaztak kisebbségvédelmi klauzulákat, hanem a

megalakult államokat külön-külön is kötelezték a főhatalmak a kisebbségvédelmi szerződés aláírására. A jugoszláv állam végül is hosszas huzavona után, 1919. december 5-én, az osztrák békeszerződés elfogadása kapcsán deklarálta, hogy minden fenntartás nélkül elfogadja az SzHSz Királyság és a főhatalmak közötti kisebbségvédelmi szerződést. A szerződés a délszláv állam egész területére vonatkozott, kivéve a 9. cikkelyt, amelynek érvénye csak az 1913. január 1-jé után szerzett területekre terjedt ki, vagyis a korábban, a Balkán-háborúk révén Szerbiához került albánok és macedónok által lakott területekre nem. Ez a cikkely kötelezte a kormányt: biztosítsa a kisebbségek anyanyelvi oktatását, továbbá előírta, hogy az oktatási, vallási, jótékony célokra fordított állami költségvetésből arányos részt biztosítsanak a faji, vallási és nyelvi kisebbségek ilyen jellegű jogainak gyakorlásához. A kisebbségi szerződések tartalmazták a kisebbségek *optálási jogát* is. Ez azt jelentette, hogy az *egyén* dönthetett arról, fel kívánja-e venni az új állampolgárságot vagy a régit tartja meg, azaz nem az új államok, adott esetben nem a jugoszláv állam döntött arról, megadják-e az állampolgárságot a hozzájuk csatolt területek nem szláv lakosságának.⁷

A Svetozar Pribičević belügyminiszter által, ennek nyomán kiadott jugoszláv optálási rendelet szerint azok, akik 1910. január 1-jén a volt Osztrák-Magyar Monarchia azon magyarországi részein éltek, amelyek az SzHSz Királysághoz kerültek, az új állam teljes jogú állampolgárai lettek, azoknak, akik illetőségi jogukat ez után szerezték meg, kérvényezni kellett a jugoszláv állampolgárságot. Ugyanez a rendelet szabályozta a magyarországi délszlávok SzHSz Királyság javára történő optálásának rendjét is.

Az optálás jogának nemzetközi biztosítása egyáltalán nem zárta ki az optáltak elleni súlyos atrocitásokat, amelyek szintén hozzájárultak a magyar középosztály legyengüléséhez. A délvidéki optált magyar tisztviselőket például gyakran elbocsátották állásukból, sokakat az optálási határidő lejárta előtt – mondvasínált okokra hivatkozva – kiutasítottak, ügyvédi irodáik, vállalataik, üzleteik élére szláv gondnokokat neveztek ki, vagy egyéb módon tették lehetetlenné életüket.

A délvidéki, felvidéki, erdélyi 350–400 ezer kiutasított, menekült magyarországi befogadása, mint ismeretes, már-már megoldhatatlan feladat elé állította a magyar hatóságokat. 1921. július 23-án a Bethlen-kormány számos, előző korlátozó intézkedés után a menekültek beköltözésének ideiglenes betiltásáról rendelkezett, majd többszöri határidő-módosítás után a tilalom határidejét. 1922. március 31-éig meghosszabbította. 1924 után az optánsok már csak akkor telepedhettek le Magyarországon területén, ha lemondtak az anyaországgal szemben támasztott minden követelésükről; a kiköltözködés végső határidejét a két állam végül is 1930. november 1-jéig meghosszabbította.⁸

A terület katonai megszállása után a Vajdaság közigazgatását átvevő Nemzeti Igazgatóság (*Narodna uprava*) első intézkedései közé tartozott az „idegen” vagyonok zár alá vétele, majd nacionalizálása. 1922-re így alig maradt olyan pénzintézet, vállalat, amely magyar kézen lett volna. A hatóságok ezt egyrészt úgy érték el, hogy akik nem a megszállt terület lakosai voltak, azoknak a vagyonát eleve zár alá helyezték, másrészt a helyi illetőséggel rendelkező magyarokat – egy mindmáig ismeretlen rendeletre hivatkozva – arra kötelezték, hogy „megbízható szerbeket” válasszanak be a vállalatok, pénzintézetek igazgatásába. Amennyiben ezt megtagadták – a vállalat saját költségére – kormánybiztost neveztek ki az adott intézmény élére. Ennek következtében az 1920-as évek végére, Budapest támogatása ellenére, a korábban magyar kézben lévő 168 délvidéki bank, bankfiók, takarékpénztár és hitelszövetkezet vagy tönkrement, vagy pedig szláv kézbe került.⁹

A magyar tisztviselők, közalkalmazottak, tanítók, tanárok, vasutasok elbocsátása 1919 elejétől vált egyre tömegesebbé. Míg a magyar kormány arra törekedett, hogy a békekötésig fenntartsa a terület közigazgatásának magyar jellegét, a jugoszláv kormányt az időközben megkezdődő béketárgyalások viszont arra inspirálták, hogy a katonai megszállást a gazdasági és közigazgatási pozíciók birtokbavételével erősítse meg. A tisztviselői kar elbocsátását a hűségeskü megtagadásával lehetett indokolni. Az SzHSz Királyságban két alkalommal követelték meg a hűségesküt. Először 1918 novemberében, közvetlenül a terület katonai megszállása után a regionális kormányra, a Nemzeti Igazgatóságra kellett felesküdni, pár évvel később pedig az 1921-es alkotmányra és a királyra. A Nemzeti Igazgatóság 1919. január 2-i rendelete értelmében az eskü letétele nem érintette a tisztviselők állampolgári hovatartozását, de annak megtagadása azonnali elbocsátással járt.

A Nemzeti Igazgatóság, olvashatjuk az említett határozatban, „nem gördít akadályt” az elbocsátottak Magyarországra történő átköltözése elé, de „nem garantiálja, hogy a katonai parancsnokság a katonai érdekek szempontjából, forgalmi okokra hivatkozva a legfontosabb személyi szükségleteken kívül túlmenő szállításokat is engedélyezni fog”.¹⁰ A gyakorlatban ez azt jelentette – amint azt a zombori, a hűségesküt kollektíven megtagadó 58 vármegyei tisztviselő esete is bizonyította –, úgy dobták át őket a határon, hogy még a legszükségesebb ingóságaitak sem vihették magukkal.¹¹

Külön történet a MÁV 1500 vasutasának elbocsátása. A vasutak 1920 elejéig valóságos *corpus separatumot* képeztek a Délvidéken. A fegyverszüneti egyezmény értelmében a szabadkai vasúti igazgatóság területén szolgálatot teljesítő vasutasok 1920 januárjáig a magyar állam alkalmazottai maradtak, fizetésüket is Budapestről kapták; a szerb hatóságok a vasút bevételeit a magyar államkasszába fizették be, kinevezésekről, előléptetésekről továbbra is a Ma-

gyar Államvasutak vezetői döntöttek. A magyar kormány és a különféle irreudenta szervezetek Délvidékkel történő kapcsolattartásának egyik fontos bázisát a megszállt területeken szolgálatot teljesítő vasutasok képezték. A vasutasokat átvevő jugoszláv állam toleranciája akkor csökkent a minimálisra, amikor a szabadkai vasúti igazgatóság magyar vasutasai is – tiltakozva a készülődő igazságtalan békeszerződés ellen – csatlakoztak az országos vasutasstrájkhoz. A szerb sajtó hol irredentának, hol kommunistának minősítette a sztrájkot, és azt Sándor régens úgy törte le, hogy két hónapos katonai szolgálatra hívta be országosan a vasutasokat, ami a szabadkai igazgatóság területén mintegy kétezer magyar vasutast érintett.

Sajátos hátterét képezte a szabadkai behívásoknak a helyi rendőrlaktanya elleni támadás, amelynek két szerb rendőr esett áldozatául. A volt szabadkai magyar rendőrkapitánynak a magyar belügyminiszterhez intézett korabeli jelentése szerint a támadást az váltotta ki, hogy a régi rendőrségi állomány helyét „szerb és bunyevác söpredék, analfabéta elemek” foglalták el, akik „inzultálták, ok nélkül tartóztatták le a magyarokat, gyakran félholtra verték őket”. A szerbek által megszállt Szabadkán „a magyarság helyzete a megszállás napja óta fokozatosan súlyosbodott, s már folyó év [1921] április hó folyamán a megszálló csapatok, valamint a szerbek által kreált városi szláv hatóság részéről céltudatosan kifejtett hallatlan erőszakosságok következtében szinte elviselhetetlenné vált, s jelenleg fékevesztett terror uralkodik. A »Socol« egyesületnek szabadkai szláv elemekből összeverődött tagjai katonai támogatással tüntető felvonulásokat rendeznek, s ily tüntetések alkalmával »vesszenek a magyarok« kiáltások mellett a magyar kereskedők kirakatait beverik, minden kereskedőt, vendéglőst kényszerítenek arra, hogy táblát függessen ki a következő tartalmú felírással: »beszéljétek a mi nyelvünket«. Ugyanilyen feliratokkal látták el a villamoskocsikat is. Újabban pedig az utcák magyar tábláit pusztítják el, s helyükbe szerb táblákat szerb utcaelnevezéssel helyeznek el. Így az elmúlt napokban többek között a Kossuth utcát elnevezték Sándor régens utcának. A város képe visszatükrözi a balkáni megszállók hű képmását, mindenütt piszok, rendetlenség, s Szabadka mai külső képe inkább emlékeztet Üszkübre, mint egy szépen fejlődésnek indult magyar vidéki városra” – írta a főkapitány. A rendőrlaktanya elleni támadás során több száz szabadkai magyart tartóztattak le, akik közül például Bács Béla helyi földbirtokos nem bírta a kihallgatás során elszenvedett ütlegelést, és kiugrott a városháza emeleti ablakából. Halálugrásának a jelentést író volt városi rendőrfőkapitány szemtanúja volt.¹²

A jugoszláviai menekültek, kiutasítottak és optáltak létszámára vonatkozóan meglehetősen eltérő adatok állnak rendelkezésünkre. A külügyminisztérium békeelőkészítő osztályának a második világháború utáni egyik jelentése szerint 1918 és 1921 között 39 272 fő menekült, optált vagy települt át Ma-

gyarország területére. Az Országos Menekültügyi Hivatal kimutatása szerint, mint már utaltunk rá, 1918 és 1924 között 44 903 magyar hagyta el Jugoszláviát. A legtöbben 1919-ben (19 239) és 1920-ban jöttek át (10 551), 1924-ben már csak 385-en hagyták el a délszláv állam területét.¹³ Társadalmi összetételükre vonatkozóan sajnos nem rendelkezünk részletes adatokkal, de mint láttuk, szinte kizárólag a középosztály tagjai választották a menekülés és átköltözés különféle formáit, illetve az új állam hatóságai is őket toloncolták át a határon.

*

A társadalmi felemelkedésnek az állami bürokráciához kötődő eddigi csatornái teljesen eltorlaszolódtak, s mint láttuk, a legérzékenyebb veszteség éppen ezt, a korábban a magyar államhoz kötődő középréteget érte. Az új állam, annak ellenére, hogy nem rendelkezett elegendő számú képzett közigazgatási tisztviselővel, nem tartott igényt a régi állam közigazgatásban jártas tisztviselői karára, és – különösen a húszas években – gondolkodás nélkül megszabadult ettől a rétegtől. Úgy tűnik, hogy az „elcsatoltak nemzedékének” középrétegei közül elsősorban a mobilabb, piacképesebb ügyvédek és orvosok tudták megőrizni a korábbi társadalmi pozícióikat, ők lettek az első, politikailag is aktivizálható rétege a délvidéki kisebbségi társadalomnak. A magyarság kisebbségi alapon történő politikai aktivizálódása, a Magyar Párt 1922-ben történt megalakulása egyúttal azt is jelentette, hogy a határváltozás ellenére sem szűnt meg a politikailag aktív középréteg Budapesttől való anyagi függése. A harmincas évek elejéig, közepéig tényszerűen kimutatható a magyar kormány kisebbségi vezetőknek nyújtott rendszeres anyagi támogatása.¹⁴ Ilyen értelemben a kisebbség csak nagyon lassan és nagyon esetlegesen tudta kiépíteni belgrádi kapcsolatait. A felsőfokú végzettséget szerzett magyar fiatalok stratégiája, mint látni fogjuk, azt mutatja, hogy a kisebbségen belül nem alakult ki egy újabb, a jugoszláv államhoz kötődő úri rend, köztisztviselői kar, a kisebbség mobilitásának fő célpontjává az egyházi és a piacképes (ügyvédi, orvosi, gyógyszerészi) pályák váltak.

A vajdasági városok közül a legdinamikusabban Újvidék lakossága emelkedett, amely az impériumváltáskor Szabadka után a második legnagyobb délvidéki város volt. Közigazgatási központtá válása (1929-ben a Duna bánóság központja lett) újabb lökést adott Újvidék fejlődésének. Szabadka lakossága 1921-ben 90 961, Újvidéké pedig mindössze 39 122 fő volt. 1921 és 1931 között azonban Újvidék lakossága 44,6%-kal (!) növekedett, és csaknem elérte a 64 ezer főt, miközben Szabadka lakossága éppen csak 100 ezer felé emelkedett.¹⁵

Ezzel párhuzamosan folyamatosan csökkent a délvidéki városok lakosságán belül a magyarok részaránya. 1918 előtt a bánáti városok (Kikinda, Becskerek, Pancsova, Versec, Fehértemplom) egyikében sem volt magyar többség, ará-

nyuk azonban, hasonlóan a németek összlakosságon belüli arányához, a szlávok javára folyamatosan csökkent. A Bánát legnagyobb városának, Becskereknek például 1910-ben 35,2%-a volt magyar, 26,2%-a német és 36,4%-a szláv; 1931-re ugyanezek az arányok 27,9, 24,9, illetve 45,7%-ra módosultak. Legdrasztikusabban a korábban vármegyei székhely Zombor magyar lakossága csökkent, itt részaránya az 1910-es 32,9%-ról 1931-re 18,1%-ra változott. Az impériumváltás előtt még magyar többségű (58,7%) Szabadkán a magyarok részaránya 41,4%-ra csökkent, de a csaknem szintiszta magyar (91,8%) Zentán belül is tíz százalékkal csökkent a magyarok részaránya. A „szerb Athénként” számon tartott Újvidéken 1918 előtt a magyarok részaránya mindössze 39,7% volt, amely 1931-re 27%-ra csökkent.¹⁶ Ez egyrészt a magyararányú szláv betelepülésnek, a Magyarországra történő kitelepüléseknek, valamint a magyar szakmunkásréteg – főként Belgrádba és Zágrábba való – elvándorlásával hozható összefüggésbe. Az eredeti lakhelyéről elköltözött magyarok 90%-a volt szakmunkás.¹⁷

A középosztályának jelentős részét – az impériumváltás következtében – elvesztő magyar társadalom regenerálódása nem volt egyszerű. Mint már említettük, a középosztály újratermelődésének a közigazgatási csatornái teljesen elzáródtak előle. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy a *tudásalapú, az értelmiségi középosztályba történő felemelkedés* volt a jugoszláviai magyarok számára a leginkább járható út. Zágráb, Belgrád és Szabadka egyetemén, főiskoláin a terület visszacsatolásáig, azaz 1941-ig 500 magyar fiatal szerzett diplomát, tehát a jugoszláviai magyarság durván egy ezreléke. Sággy Györgynek (aki a Zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók kulturális egyesületének az elnöke volt) a magyar kormány számára készített statisztikája szerint 1924 és 1937 között a zágrábi egyetemen a magyar diákok közül 75 katolikus lelkész, 60 jogász, 52 gyógyszerész, 22 orvos, 10 tanár, 6 mérnök, 1 vegyész és 1 állatorvos végzett, míg Belgrádban 10 tanár, 8 orvos és 7 mérnök, külföldön pedig 15 református lelkész szerzett diplomát. Az értelmiségi középosztály magyarországi szerkezetéhez képest a Délvidéken feltűnő a papi hivatást választók és a gyógyszerészdiplomát szerzők magas százaléka, valamint az, hogy csak ezt követi a jogi, orvosi, tanári, mérnöki diplomások aránya. Akárcsak Magyarországon, itt is feltűnő a közgazdák hiánya.¹⁸ Ugyancsak Sággy adatai szerint a zágrábi egyetemre az 1938/39. tanévre beiratkozott 17 300 hallgatóból mintegy 300 lehetett magyar. Ha a Jugoszlávia egyező egyetemeire beiratkozott hallgatók létszámát száznak vesszük, és hozzáadjuk a zágrábi magyar egyetemisták létszámához, akkor könnyen kiszámítható, hogy a 465 800 fős jugoszláviai magyarság esetében a harmincas évek végén 1164 magyar lakosra jutott egy egyetemi, főiskolai hallgató. Ugyanez az arány Magyarországon ekkor már 759 volt.¹⁹

A hosszas huzavona után végül is a nem Szabadkán, hanem Belgrádban, a belgrádi tanítóképző tagozataként 1932-ben megnyílt magyar tanítóképző vált a magyar értelmiség utánpótlásának talán legszámottevőbb intézményévé. Az itt végzett, zömmel szegényebb rétegekből származó magyar tanítók létszámát forrásaink 250–300 közé teszik. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy egyrészt a tanítóképző korántsem tudta pótolni a tanítói kart 1918 után ért hatalmas veszteségeket, másrészt a délvidéki magyar értelmiség 1918 után végzett új generációjának csaknem felét a tanítók tették ki.²⁰ (Mint már utaltunk rá, az 1832 magyar elemi iskolai tanítóból 1923-ban már csak 650-en folytatták tevékenységüket.) Ily módon, hasonlóan az anyaországi helyzethez, a délvidéki magyar értelmiség jelentős hányada sem keresete, sem végzettsége alapján – továbbá azért, mert zömmel nő volt – nem tartozott a középosztályhoz.

A kreatív középosztályhoz tartozott a tényleges létszámánál jóval nagyobb szellemi, kulturális befolyással bíró újságírógárda, amelynek létszámáról szintén nincsenek pontos adataink. E réteg súlyát annak alapján becsülhetjük fel, hogy a harmincas évek elején a jugoszláv minisztertanács sajtóirodájának felmérése szerint 5 magyar nyelvű napilap, 11 magyar nyelvű hetilap és 13 időszaki kiadvány jelent meg az országban.²¹ A zsidó és keresztény középosztály közötti feszültségek is elsősorban ezen a területen, és – például – kevésbé az ügyvédek körében figyelhető meg.

1918 és 1941 között tehát a délvidéki magyar társadalomra a legerőteljesebb hatást nem a természetes gazdasági, kulturális folyamatok, hanem a határváltozás által előidézett erőszakos politikai hatások és beavatkozások gyakorolták, s mivel középosztálya korábban túlságosan is a magyar államhoz kötődött, az impériumváltáskor hangsúlyozottan kiszolgáltatott volt. Az új állam hirtelen és radikálisan fosztotta meg ezt a társadalmat az eddigi, jórészt földhöz, államapparátushoz kötődő felső-, illetve középrétegeitől, úri középosztályától. Történt mindez egy olyan országban, amely történelmi hagyományai miatt büszke volt arra, hogy a társadalmat nem szabdalták éles szociális különbségek, és mentes volt a cím- és rangkorságtól. Arról nem is szólva, hogy a délszláv állam – Magyarországhoz viszonyítva jóval elmaradottabb – gazdasági lehetőségei eleve szűkre szabták az államhoz kötődő felemelkedés lehetőségeit, és a kisebbségeket tudatosan is kirekesztették a jugoszláv államhoz fűződő, politikai megbízhatóság révén kiaknázzható gazdasági lehetőségekből. A tudáshoz, iskolai végzettséghez kötődő pályák váltak a kisebbségi magyar társadalom mobilitásának legfontosabb célpontjává, az iskoláztatás stratégiai jelentőségűvé vált. A középosztály „újratermelődésének” lehetőségeit a délvidéki, kisebbségi magyar társadalom alapvetően kis- és szegényparaszti, a társadalmi modernizáció, mobilitás szempontjából gyenge dinamikával ren-

delkező széles rétegei eleve komoly korlátok közé szorították, s akkor még az egyéb, az új állam által mesterségesen felállított akadályokról nem is szóltunk.

Összefoglalva, az 1918-as első impériumváltás után a jugoszláviai magyar kisebbség történelmi középosztálya nem semmisült meg teljesen, azonban jelentősen meggyengült. A mezőgazdaságból élő népesség beszorult a tradicionális gazdálkodás – megújulni képtelen – keretei közé, társadalmon belüli aránya egyébként is alig változott. A jórészt kisipari szakmunkásréteg tudása hirtelen felértékelődött, Jugoszlávia bármely pontján piacképes volt, és jórészt elvándorolt a fővárosba. A társadalmi hierarchia legalján helyet foglaló magyar agrárszegénység pedig kiszorult mindenféle társadalmi felemelkedés lehetőségéből. Nem volt elérhető számára sem az iskoláztatás, sem a vagyonosodás, sem pedig a városokba való áramlás okozta tömeges mobilitás.

*

1944 és 1947 között a fent vázolt folyamatoknál jóval radikálisabb állami, politikai impulzusok érték a magyar kisebbségi társadalmat, amelyek következtében szinte teljesen elvesztette nemcsak a gazdálkodáshoz, iparhoz, de a kultúrához és általában a szellemi tevékenység egyéb szféráihoz kötődő, az első impériumváltás során már amúgy is jelentősen legyengített régi középosztályát, valamint a 20-as, 30-as években létrejött tudásalapú, új középréteget. Ekkor csaknem kétszer annyian voltak kénytelenek elhagyni Jugoszláviát mint 1918 után, a menekültek, kiutasítottak és kitoloncoltak létszáma csaknem elérte a 85 000-et (84 800 fő).²² Egyes becslések szerint ötezren, mások szerint akár negyvenezren is áldozatul estek a bevonuló partizánok bosszújának.²³ Lényegében két réteg maradt „állva”, két rétegből tevődött össze a negyvenes évek közepén a falusi délvidéki magyar kisebbségi társadalom döntő többsége: a mezőgazdaságból élő régi, és a földosztás révén létrehozott új, kisbirtokos rétegből. E nagyon is egysíkú társadalmi tagolódás egyöntetűségét lényegében csak a meglehetősen vékony, a kispolgári léthez közelálló magyar szakmunkásréteg és a riadt városi kisegzisztenciák törték meg. A középrétegek reprezentációja statisztikailag elhanyagolható mértékre zsugorodott.

JEGYZETEK

¹ *Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1940*. Budapest, 1940, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 22. o. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Külügyminisztérium Békeelőkészítő osztály iratai. XIX-J-1-j-2.t.-jugoszláv-szovjet-1946.; XIX-J-1-j-IV-107–1945–46., 47.

² Arhiv Vojvodine (a továbbiakban AV) Torontalsko–Temiška županija 1918–1927. 871/1923. A magyarok a jugoszláviai kivándorlók 10%-át tették ki az adott időszakban, amely messze meghaladta a magyarok összlakosságán belüli arányát (3,9%).

- ³ MOL Filmtár, 12 486. 210. cím, 21. f.
- ⁴ Nikola L. Gaćeša: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj*. Novi Sad, 1968, 40–42. o. Uő: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941*. Novi Sad, 1972, 279–282. o. Mijo Mirković: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*. Zagreb, 1952, 80–81. o. Miliwoje Erić: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo, 1958, 156–172. o.
- ⁵ A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Budapest, 1987, 44–45. o. John R. Lampe: *Yugoslavia as History*. Columbia University Press, New York, 1996, 146. o. Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001, 224–225. o. Nikola I. Gaćeša: i. m. (1968) 43–48. o. Uő: i. m. (1972) 391–394. o.
- ⁶ Šandor Mesaroš: *Mađari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad, 1989, 363. o.
- ⁷ Az optálási jogra lásd Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem*. Maecenas, 1989. A jugoszláviai kisebbségvédelemre különösen a 94–98. oldalak. A belgrádi kormányok – egyedül az utódállamok közül – az optálási jogra hivatkozva, annak lejártáig, azaz 1922. július 26-ig megtiltották a magyarok politikai, jogi, kulturális szervezkedését. A magyarok nem gyakorolhatták választási jogukat sem.
- ⁸ MOL K 26 1920–XLIII–11206; 9140; AV Banska uprava Dunavske banovine. II. Upravno odeljenje 1928–1941. F. 126. II. 77334/1930.
- ⁹ MOL K 437 1922–8–732; 532.
- ¹⁰ AV Narodna uprava za BBB. F. 76. 21/1919.
- ¹¹ MOL K 26 1920–XLI–4209; 8202. A kiutasítási rekordot minden bizonnyal egy martonosi nyugalmazott erdőfőtanácsos, Hooz Kázmér tartotta, akit a jugoszlávok huszonhatszor utasítottak ki, a magyar hatóságok pedig mindannyiszor visszatoloncoltak Jugoszláviába.
- ¹² MOL K 26 1920–XLI–994; 4209; 5859. Az iratot közli: *Magyarok kisebbségben és szórványban*. Szerkesztették: Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác (főszerkesztő) és Vinnai Győző. Budapest, 1995, 425–429. o.
- ¹³ Thirring Lajos: Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938. 4. sz. 390. o.; MOL Filmtár. 12 486. 210. cím.
- ¹⁴ A kérdést részletesen tárgyalja. A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok szervezkedésének lehetőségei és korlátjai (1918–1941). *Regio. Kisebbségi Szemle*. 1997. 2. sz. 3–30. o.
- ¹⁵ A jugoszláv városok közül Belgrád fejlődött a legdinamikusabban, lakossága megkétszereződött: 1920 és 1931 között 111 739 főről 239 775 főre növekedett.
- ¹⁶ Csuka János: *Kisebbségi sorsban. A délvidéki magyarság húsz éve (1920–1940)*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996, 28–29. o.
- ¹⁷ Uo. 65. o.
- ¹⁸ A magyarországi értelmiségi középosztályra és általában a magyar társadalom korabeli szerkezetére összefoglalóan lásd Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 236–252. o., illetve 159–306. o.
- ¹⁹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 181. o.
- ²⁰ MOL Filmtár. 12 486. 210. cím; MOL K 28 ME Kisebbségi o. 1939–R–20429. Csuka János adatai ezekkel lényegében megegyeznek. Csuka János: i. m. 15–16. o., valamint

uő: *A délvidéki magyarságtörténete 1918–1941*. Püski, Budapest, 1995, 398. o., valamint A. Sajti Enikő: *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918–1941*. Szeged, 1997, 87–88. o.

²¹ Šandor Mesaroš: *Položaj mađara u Vojvodini 1918–1928*. Novi Sad, 1981, 367–371. o.

²² MOL XIX-A-1-n-„Z”-2106–1946. 4. d.; XIX-A-1-j-XXIII-11484–1946.

²³ A kérdést részletesen elemzi. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Akadémiai doktori értekezés. Szeged, 2001. Kézirat. 314–334. o.

